

УДК 23/28:322 «IX–XIII»

О.Б.Головко *

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я В ПОЛІТИЧНОМУ Й ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РУСИ (IX – СЕРЕДИНА XIII ст.)

Розглядається питання щодо значення для політичного та економічного розвитку Русі зв'язків із Північним Причорномор'ям і Приазов'ям. Показано роль дністровського, дніпровського, донського торговельних шляхів, кочівницького фактора.

Ключові слова: Русь, Північне Причорномор'я, Приазов'я, зовнішня політика, торговельні шляхи.

Південний вектор зовнішньої політики займав особливе місце у системі міжнародних відносин Русі. Тут, крім украй важливої теми взаємодії східних слов'ян із кочівниками, заслуговує на увагу проблема присутності русичів на узбережжі Чорного та Азовського морів, налагодження та забезпечення торговельних комунікацій, що поєднували східнослов'янський світ із півднем, перш за все з Візантійською імперією. Означена тематика не обійдена увагою у працях з історії міжнародних відносин доби середньовіччя¹, проте багато аспектів функціонування цього південного напрямку зовнішньої політики Русі, присутності слов'ян у причорноморському та приазовському регіонах досі недостатньо з'ясовано, що й обумовило написання цієї статті.

Ще в добу Великого переселення народів (IV–VI ст.) на території причорноморських степів з'явилися слов'янські й менші за чисельністю германські

* Головко Олександр Борисович – доктор історичних наук (Київ)
E-mail: alexholovko@ukr.net

¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956; Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962; Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. – К., 1967; Паушто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968; Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980; Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). – К., 1992; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000; Гадло А.В. Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – Санкт-Петербург, 2004; Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана: Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква, 2012 та ін.

землеробські племена (ґоти). Порівнюючи умови життя слов'ян-венедів і кочових сарматів, римський історик Корнелій Тацит зазначав, що перші «радіше відносяться до германців, адже споруджують будинки, носять щити й пересуваються пішки та при цьому досить швидко, усім цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять життя в кибитках і верхи на конях»². Не перебільшуючи рівень розвитку слов'янського суспільства тієї доби, усе ж необхідно вказати, що в більшості тодішніх писемних пам'яток його занижено, оскільки автори цих джерел оцінювали слов'ян із позицій власних, більш розвинутих, цивілізацій³.

Сучасні дослідники ще не дійшли спільної думки з приводу можливості існування державності у слов'ян (антів). Згадка ґотського історика Йордана про антського царя Божа та сімдесят старійшин дає можливість зробити висновок, що в антському племінному союзі, який склався на території Причорномор'я, уже зароджувалася князівсько-дружинна система – основа механізму управління майбутньої держави⁴. Визнання факту існування елементів державності в кочівників гунів, котрі стояли на значно нижчому рівні суспільного розвитку, ніж германці та слов'яни, дає підстави для твердження, що в антів існувала протодержава на зразок «варварських королівств» Західної Європи V–VIII ст.⁵

Хоча обставини перебування антів у степах Причорномор'я були складними внаслідок постійних міграцій зі сходу орд кочівників, конфліктів із ґотами, усе ж вони істотно відрізнялися від умов проживання тут слов'янського населення в наступний період. Під час складних міграційних і демографічних процесів IV–V ст. Північне Причорномор'я стало своєрідним котлом, в якому перемішувалися відмінні за етнічним походженням, типом господарства й культурою народи з різних регіонів Євразії, у тому числі слов'яни-анти.

Пізніше під тиском кочівників (особливо аварів) анти змушені були покинути степову та лісостепову зони й переселитися на північ Східної Європи або на Балкани. В історичному часі ці міграції відбувалися досить повільно, оскільки й на Балканському півострові, і у східноєвропейських лісах доводилося долати опір місцевого населення. Зокрема, слов'янам у лісовій смузі довелося вступити у взаємодію з угро-фінською та балтською людністю. У північно-західній частині Причорномор'я якась частина слов'янського населення залишилася, але на межі VI–VII ст. унаслідок утворення в Паннонії доволі агресивного Аварського каганату політичне формування антів припинило своє існування⁶.

У VII ст. спостерігався й своєрідний процес реміграції під тиском протобулгар частини слов'ян із північно-східного району Балкан у Придніпров'я.

² Тацит Корнелій. Сочинения. – Т.1. – Ленинград, 1969. – С.373.

³ Королюк В.Д. «Вместо городов у них болота и леса»: К вопросу об уровне славянской культуры в V–VI вв. // Вопросы истории. – 1973. – №12. – С.197–199.

⁴ Йордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е.Ч.Скряжинской. – Москва, 1960. – С.115.

⁵ Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – Москва, 1984. – С.105–116.

⁶ Avenarius A. Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzans im 7.Jahrhundert // Дорна. Byzantina. – Т.13. – Thessaloniki, 1985. – С.1021–1032.

Зокрема, про це свідчить проведене О.М.Приходнюком дослідження Пастирського городища (біля сучасного с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.). На думку вченого, «розташування на межі зі степом, на території, не освоєній слов'янами, указує на те, що прибульці були змушені поселитися на вільних, але небезпечних, з огляду на сусідство з кочовиками, землях». Ця обставина призвела до того, щодесь після середини VIII ст. відбулося знищення поселення хозарамі⁷.

Наприкінці VIII – на початку IX ст. спостерігався більш виражений процес формування елементів державно-політичного життя у слов'ян Східної Європи. Саме становлення державності тривало досить довго, на базі союзів племен виникали перехідні протодержавні утворення, якими, зокрема, слід уважати племінні княжіння⁸. Досить повільний характер змін у тодішньому суспільному поступі, тривале збереження родоплемінних порядків призводили до того, що зростання прибутків пануючої верхівки, а звідси збільшення зисків для утримання ранньодержавного апарату (ясна річ, перш за все військової його складової) досягалося здебільшого не завдяки зростанню обсягів поборів у рамках племінних княжін, а «екстенсивним шляхом» – через здобуття воєнних трофеїв, розширення кола підданих цієї знаті (напади на сусідів), ведення торгівлі. Відомий дослідник історії слов'янства В.В.Мавродін писав, що розвиток дружинної системи вів до завойовницьких походів, які, своєю чергою, впливали на виникнення у східних слов'ян політичних формувань типу «варварських королівств»⁹.

Підтримуючи цю думку, слід додати, що в той час географічний фактор, територія проживання тих чи інших етнічних формувань серйозно впливали на характер і темпи розвитку державно-політичних утворень. Зокрема, великі простори Східної Європи зумовили те, що для становлення та розвитку тут держав надто важливим був фактор контролю над річковими шляхами, а це відкривало для східнослов'янських дружин можливість відносно швидко дістатися районів більш передових цивілізацій – Північного Причорномор'я, Візантійської імперії, Кавказу, Близького й Середнього Сходу.

Серед річок Східної Європи найбільш важливими для життєдіяльності слов'ян були Дніпро, Дністер, Дон із Сіверським Дінцем, Волга. Значення кожної з цих водних артерій було різним. Величезну роль відігравав Волзький торговельний шлях, проте слов'яни контролювали лише верхів'я цієї ріки, а більша частина русла проходила державними територіями булгар та хозарів¹⁰. Останні були серйозними суперниками для слов'янських дружин і торговельних караванів, що прямували на Каспій і Середній Схід. Аналогічною була ситуація й з Донським торговельним шляхом (Сіверський Донець,

⁷ Приходнюк О.М. Пастирське городище. – К.; Чернівці, 2005. – С.89.

⁸ Бахрушин С.В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории. – 1938. – №2. – С.20; Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва, 1953. – С.229; Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. – Москва, 1972. – С.17–18.

⁹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.197–199.

¹⁰ Див.: Дубов И.В. Великий волжский путь. – Ленинград, 1989.

Нижній Дон), який пов'язував південно-східні землі Русі з Приазов'ям і Причорномор'ям¹¹. У зв'язку з цим в IX–X ст. головною артерією, завдяки якій слов'яни виходили на систему контактів із зазначеними передовими цивілізаціями, став Дніпро. Ця ріка не тільки об'єднувала майже всю територію східних слов'ян, виходила до Чорного моря, а й через систему волоків з'єднувалася з балтійськими водними шляхами, утворюючи трансконтинентальну магістраль «із варяг у греки».

Саме тоді фіксуються перші широкомасштабні виправи на південь слов'янських союзів племен і племінних княжінь, про що розповідають пам'ятки візантійської агіографічної літератури – життя Стефана Сурозького та Георгія Амастридського¹². Наприкінці VIII – на початку IX ст. слов'янські дружини здійснили великий похід на південне узбережжя Кримського півострова, захопивши значну територію від Сурожа (Судака) до Корчева (Керчі). У другій чверті IX ст. джерела повідомляють про напад слов'ян на важливе малоазійське місто Візантійської імперії – Амастриду¹³. Отже, тоді стародавні руси здійснили декілька важливих виправ на південь¹⁴. Уже ці заходи засвідчили прагнення слов'янської правлячої верхівки не тільки захопити здобич, а й установити тісні торговельні контакти з цими економічно розвинутими ареалами, а також поширити свій вплив на північне узбережжя Чорного моря.

А.М.Сахаров, який ґрунтовно вивчав історію зовнішньополітичних акцій Русі в IX–X ст., зазначав, що сучасним дослідникам відомо далеко не про всі походи східнослов'янських дружин¹⁵. Погоджуючись, зазначимо, що навряд чи такі масштабні акції здійснювалися надто часто. Вони радше були віхами в міжнародному житті слов'ян Східної Європи: після кожної виправи укладалися угоди як свідчення чергового значного розширення обріїв зовнішньої політики Русі, а також відкривалися перспективи для наступних кроків на міжнародній арені, спрямованих на вирішення більш глобальних завдань. Такі походи потребували великої й тривалої організаційної діяльності, концентрації військових зусиль союзів племен і племінних княжінь.

Певною проблемою для активної південної політики слов'ян було те, що вони не контролювали, або майже не контролювали, степову зону басейнів Дніпра й Дону. Про це свідчить історія подорожі руських послів до Інгельгайма – столиці Східнофранкської імперії. Саме для пошуку союзників у протиборстві з хозарами, які поширювали свій вплив на басейн Дону та Сіверського Дінця, правителі ранньодержавного утворення у Середньому Подніпров'ї – Руської землі – близько 838 р. направили посольство до візантійської столиці, яке згодом опинилося при дворі східнофранкського імператора Людовика. Інформація «Бертинських анналів» дає підстави зробити висновок,

¹¹ Тортика А.А. Доно-Донецкий торговый путь и славяне Днепровского Левобережья // Східний світ. – 2006. – №3. – С.29–37; Його ж. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. – Х., 2006. – С.430–442.

¹² Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.15–16.

¹³ Васильевский В. Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1–79.

¹⁴ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.15–16; Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.33–35.

¹⁵ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.33–35.

що сателітами хозарів у цій боротьбі були угри, які чинили опір налагодженню стабільних економічних відносин Русі з півднем¹⁶. Саме у цей час угри з'явилися навіть у Нижньому Подунав'ї¹⁷.

У 860-х рр. правитель Руської землі Аскольд організував похід на Константинополь. У ньому брали участь підлеглі племінні союзи, а також дружні племінні княжіння. Візантійський патріарх Фотій писав, що на столицю імперії напав доти невідомий народ, який «одержав ім'я з часу походу проти нас, незначний, але який здобув значення, незначний та бідний, проте котрий досяг неосяжної висоти й незліченого багатства»¹⁸. Наступні переговори призвели до укладення договору про «мир і любов», що в дипломатичній практиці середньовіччя означало офіційне визнання Візантією Русі¹⁹. Імовірно, між двома державами існувала й торговельна угода, статті котрої пізніше буде розвинуто в русько-візантійських договорах X ст.

І.С.Лебедев, дослідивши процес поширення східного срібла на обширах Східної Європи, зробив аргументований висновок про функціонування шляху «з варяг у греки» ще до початку IX ст.²⁰ Зрозуміло, що налагодження системи регулярної економічної взаємодії між Руссю й Візантією ставило питання про контроль першої над Дніпровським торговельним шляхом і заснування відповідних факторій. Утім, докладний опис цієї магістралі візантійським імператором Константином Багрянородним у трактаті «Про управління імперією» (середина X ст.) практично не містить чітких відомостей про ці факторії, хоча й не дає підстав для висновку про їх відсутність²¹. Ураховуючи притаманну візантійцям та іншим іноземним авторам тенденцію «не помічати» деякі аспекти слов'янського життя, можна припустити, що інформатори сановного автора не звернули належної уваги на порівняно невеликі поселення слов'ян вздовж торговельних шляхів. Дійсно, візантійський правитель згадує, як невдовзі після виходу з Києва вся експедиція остаточно збиралася біля фортеці Витачів (зараз село Обухівського р-ну Київської обл.). Є підстави думати, що це місто, котре знаходилося на відстані 60–62 км від Києва, крім свого значення як місця відправлення торговельних караванів, відігравало й важливу роль на кордоні Русі зі степом, захищаючи переправу через Дніпро. Археологи

¹⁶ Новосельцев А.П. Хазария в системе международных отношений VIII–IX вв. // Вопросы истории. – 1987. – №2. – С.32.

¹⁷ Див.: История Венгрии. – Т.1. – Москва, 1971. – С.92; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» // Вестник Удмуртского университета. – 2011. – Вып.3. – С.69–74; Бубенок О.Б. Алаано-угорські контакти в Лебедії // Українсько-угорські етюди. – Л., 2012. – Вип.2. – С.11–26; Козлов С.А. К вопросу о датировке появления печенегов в Нижнем Подунавье // Византийский временник. – Москва, 2012. – Вып.71. – С.57–73.

¹⁸ Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь // Христианское чтение. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1882. – С.432.

¹⁹ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.67–69. Якщо через сумніви в інформації джерел далеко не всі історики визнають достовірність походів першої половини IX ст. на Сурож та Амастриду (див., напр.: Филиппчук О.М. Роси у «Житті Георгія Амастридського» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.173–189), то виправа русі на Константинополь у середині IX ст. – незаперечний факт, який підтверджується значною джерельною базою.

²⁰ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С.140.

²¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. Г.Г.Литаврина. – Москва, 1989. – С.45–51.

відкрили тут городище площею 0,5 га²². У першій половині XI ст. значення цього пункту зменшується, оскільки кордон Русі змістився на південь, униз по Дніпру. Із цього часу важливу роль починають відігравати міста Заруб (нині село Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл.) і Канів. Останній у 1149 р. навіть став центром удільного князівства. У XII ст., на думку А.Поппе, саме сюди було перенесено з Юр'єва центр єпископства²³. Підтримуючи й додатково аргументуючи цю думку, Я.М.Щапов приділяв особливу увагу ролі місцевої єпископської кафедри у зв'язку з боротьбою Русі зі степовиками та проповіддю християнства серед кочівників²⁴.

Імператор Константин згадував ще декілька місць, де руські торговельні експедиції постійно робили зупинки. Перше з них – острів Св. Георгія, що його дослідники однозначно ідентифікують із Хортицею. Археологи фіксують тут руське поселення X–XI ст. У літературі інколи зустрічається помилкове твердження, що згаданий у Воскресенському літопису під 1223 р. «Варязький острів» – це саме Хортиця²⁵ («И съвокупнша землю Руськую против Татаром, и приидоша к реце Днепру на Заруб ко острову Варяжскому») ²⁶. Насправді, про що, до речі, свідчить і сам текст пам'ятки, цей острів знаходився навпроти міста Заруба на правому й міста Переяславля – на лівому березі Дніпра. Цю територію було затоплено водами Канівського водосховища в 1970-х рр.

Потрібність відпочинку на Хортиці після вкрай складного долаття дніпровських порогів не викликає сумнівів. Але слід відзначити, що не менш важливою була й зупинка перед порогами – задля підготовки до їх проходження. Візантійський автор про це нічого не пише, утім є відповідні дані археології. Як видається, саме з такою зупинкою слід пов'язувати археологічну пам'ятку – поселення Ігрен-8 на лівих берегах Дніпра й Самари (зараз у межах Самарського р-ну Дніпропетровська) площею близько 15 га²⁷. Тут знайдено залізо- й деревообробний інструмент²⁸.

Через чотири дні після відходу з Хортиці караван досягав затоки, де Дніпро впадав у Чорне море, і робив зупинку на острові Св. Еферія. Більшість дослідників ідентифікують цю територію з Березанню, де виявлено знахідки руського часу X–XI ст., що слугує додатковим аргументом на користь існування тут торговельної факторії²⁹. Утім, побутує версія й про те, що цей острів, згаданий візантійським автором, локалізувався поблизу західної частини Кінбурнської

²² Куза А.В. Археологическое изучение древнерусских городов в 1962–1976 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Т.155: Славяно-русская археология. – Москва, 1978. – С.10.

²³ Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S.189–190.

²⁴ Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.45–46.

²⁵ Див., напр., коментар О.О.Мельникової: Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С.327.

²⁶ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Воскресенская летопись. – Москва, 1856. – С.130.

²⁷ Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – С.7, 105–107.

²⁸ Там само. – С.145.

²⁹ Див. коментар О.О.Мельникової: Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С.328; Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.118.

коси³⁰. На острові Св. Еферія руси, за словами Константина Багрянородного, займалися ремонтом своїх суден після довгої подорожі. Вірогідно, їм там продовжували кілі, готуючись до подальшого морського переходу.

Згодом мандрівники почергово робили зупинки в усті річок Дністер, Аспрос (Біла), одному з рукавів Дунаю. Археологічні дослідження свідчать про слов'янську присутність у приморській частині Дунайсько-Дністерського межиріччя як «продовження Дніпровського торговельного шляху, що з'єднував Київ із Візантією»³¹. Далі експедиція проходила вздовж узбережжя Болгарії до міста Месемврія – передмістя Константинополя.

На користь існування дніпровських факторій свідчить інформація з русько-візантійської угоди 944 р., де йдеться про домовленість сторін щодо заборони перебування русів у гирлі Дніпра у зимову пору року («в вустъи Днепра, Белъвережи, ни у святого Ёльфѣрыя»³²). Білобережжя – це піщані миси біля дніпровського устя. Відомо, що в 972 р. після виснажливого походу на Балкани саме тут зимував київський князь Святослав Ігорович («ста зимовати в Беловережьи, и не бе у них брашна уже и бе глад велик, яко по полу гривне глава коняча и зимава Святослав тѣр»)»³³. Але обмеження у часі свідчить, з одного боку, про те, що візантійці не заперечували проти перебування слов'ян там улітку, тобто в період, коли здійснювалися подорожі купців до Константинополя, а з іншого – що до укладення угоди 944 р. руси знаходилися у зазначеному районі цілий рік. Через підйом рівня Чорного моря острів Св. Еферія зник під водою, імовірно, у XVI ст.

Згодом у гирлі Дніпра виникає добре відоме з джерел місто Олешня. Перша згадка про нього вміщена в «Повісті временних літ» під 1084 р.: «В се же лето Давыд зая Грьки в Олешье и у них именье. Всеволод же послав и вда єму Дорогобуж»³⁴. Але в літературі висловлювалося припущення про існування цього поселення в більш ранній час, а саме з IX ст.³⁵ У деяких літописних списках згадано не «Грьки», а «грєчники»³⁶ – так у Русі називали купців, які торгували з Візантією. Л.Є.Махновець писав, що тоді князь Давид Ігорович пограбував київських гостей, чим завдав шкоди руським торговельним інтересам, відтак київський князь Всеволод Ярославич «змушений був дати цьому князеві-ізгою город Дорогобуж»³⁷. П.П.Толочко вважає, що в обмін на це портове місто Давид отримав цілу Погоринську волость³⁸. На нашу думку, не слід виключати й можливість конфлікту Давида Ігоровича саме з «греками» (візантійцями), які хотіли в 1084 р. взяти під контроль важливий форпост Русі на Чорному

³⁰ Погорелая В.В. Остров Св. Эферия // Древнейшие государства на территории СССР: 1984 г. – Москва, 1985. – С.188–198.

³¹ Смиленко А.Т., Козловский А.А. Средневековые поселения левобережья дельты Дуная // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С.301.

³² ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926–1928. – Стб.51.

³³ Там же. – Стб.73–74.

³⁴ Там же. – Стб.205.

³⁵ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). – С.19.

³⁶ ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.196.

³⁷ Див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С.125.

³⁸ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – К., 1980. – С.128.

морі. Зазначимо, що 1066 р. імперці, котрі побоювалися посилення руських позицій у Приазов'ї та прагнули поширити свою владу на Східний Крим і Таманський півострів, убили в Тмутаракані іншого князя-ізгоя – Ростислава Володимировича³⁹.

Інше повідомлення про Олешшя свідчить про неабияку небезпеку подорожі по Дніпру. Восени 1153 р. київський князь Ізяслав Мстиславич послав сина Мстислава зустрічати його майбутню мачуху Русудан, доньку грузинського царя Димитрія: **«Посла отецъ Мъстислава противу мачесе с Володимѣром Андреѣвичем и с Берендичи и не обрѣтша еи коротишася»**⁴⁰. Наступного року мандрівка повторилася, проте Мстиславові вже не довелося йти до Олешшя, оскільки він зустрів мачухин почет у районі дніпровських порогів⁴¹. У 1160 р. київський князь Ростислав Мстиславич втрутився в конфлікт берладників і мешканців Олешшя: **«Посла Ростислав ис Киева Гюргя Нестеровича и Якуна в насадѣх⁴² на Берладники, оже вяхуть Олешье взяли, и постигше є у Дциня⁴³, избиша є и полон взяли»**⁴⁴. У 1164 р. боярин князя Ростислава Мстиславича Гюрята Семкович зустрів в Олешші нового митрополита Русі Іоанна, призначеного константинопольським патріархом, і візантійське посольство, які прямували до Києва (**«и възвратися Гюрята из Олешье с митрополитом и с царевом послом и присла цар дары многы»**)⁴⁵. П.П.Толочко пише, що увага київських князів до Олешшя була пов'язана не тільки зі значенням міста в русько-візантійській торгівлі, а й з тим, що звідси до Києва постачалися великі партії риби⁴⁶. На користь такої думки свідчить літописне повідомлення XIII ст. У 1219 р., після війни за Галич з угорцями, волинський князь Данило Романович був змушений із дружиною відійти на південь Галичини, де його військо потерпало від голоду. На допомогу волинцям **«придоша лодья из Олешья и приехали в них на Днестр, и насыттишася рыб и вина»**⁴⁷. Отже, мешканців Олешшя турбувала ситуація й у Прикарпатті. У літературі це місто локалізують або з сучасним Цюрупинськом, або з Великим Потьомкінським островом у гирлі Дніпра за 12 км від сучасного Херсона⁴⁸.

Доказом прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї ще в X ст. є повідомлення про перебування на Кримському півострові, а саме в Боспорі Кіммерійському, київського князя Ігоря (912–945 рр.) після повернення з невдалого походу на Константинополь 941 р.⁴⁹ На думку А.М.Сахарова, тоді відбулося підкорення русами територій неподалік від візантійського міста Херсона. Іншим аргументом про тодішню присутність Русі у цьому регіоні,

³⁹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.166.

⁴⁰ Там же. – Т.2. – Стб.465.

⁴¹ Там же. – Стб.468.

⁴² Насад – річкове плоскодонне безпалубне судно з високими бортами.

⁴³ Л.Є.Махновець припускає, що це населений пункт Дичин у гирлі Дунаю (див.: Літопис руський. – С.550). Про місто Дичин див.: Коновалова І.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.87–108.

⁴⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.505.

⁴⁵ Там же. – Стб.552.

⁴⁶ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – С.129.

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.735.

⁴⁸ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – С.129.

⁴⁹ Лев Диакон. История / Пер. М.М.Копыленко. – Москва, 1988. – С.57.

на думку дослідника, слугує інформація арабського письменника аль-Масуді (середина X ст.) про Чорне море як про «Руське»⁵⁰. А.Л.Якобсон навіть уважав, що Тмутараканське князівство, до складу якого входив Східний Крим, виникло вже за часів Ігоря⁵¹. Зазначимо, що в науці тривалий час дискутувалося питання про слов'янську присутність на півострові в добу раннього середньовіччя. Дослідження археологів переконливо довели, що якоїсь помітної частки слов'ян тоді там не було, проте, починаючи з X ст., слов'янський вплив стає реальним⁵². Зокрема, про це свідчить стаття русько-візантійської угоди між князем Святославом Ігоровичем та імператором Іоанном Цимісхієм 971 р., згідно з якою київський правитель обіцяв не посягати на візантійські володіння («на власт Корсунську»⁵³) у Криму.

У X ст. слід констатувати слов'янську присутність у західній частині Північного Причорномор'я. Автор «Повісті временних літ» перш за все згадує про проживання там племен тиверців і уличів: «**Уличі [і] Тиверци сядяху во по Днестру, приседяху к Дунаєви, бе множество их, сядяху во по Днестру или до моря и сгуть градих и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скүфь**»⁵⁴. Необхідно зазначити, що уличі у цьому регіоні з'явилися пізніше, ніж тиверці. У джерелах цього періоду фактично фіксуються два регіони розселення уличів. Один із них – у низинах Південного Бугу та Дністра (до Дунаю), а інший – район лісостепового й степового (до порогів) Подніпров'я, де уличі збудували місто Пересічень⁵⁵. Як їхній центр воно згадується в північних (новгородських) літописах. У цих пам'ятках розповідається про те, що внаслідок тривалої конфронтації з Руссю 940 р. уличі втратили свою столицю та змушені були відійти на південь уздовж Дніпра, а звідти – на Дністер: «**Игорь же сядяше в Киеве княжа, и воюя на Древляны и на Угличе. И бе у него воєвода, именемъ Овенделдъ; и примучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Овеньделдъ. И не вдадьяшется єдинъ град, именемъ Пересечень; и седе около его три лета, и єдва взя. И веша сядяще Угличе по Днепру вънизъ, и посемъ приидоша межи Бѣг и Днестр, и сєдоша тамо**»⁵⁶. Це, однак, не означало повного переселення уличів з одних місць мешкання в інші у середині X ст., адже, очевидно, вони залишалися в обох степових регіонах.

Під 915 р. руський літопис фіксує появу печенігів: «**В лето 6423. Придоша печенези первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю**»⁵⁷. В історичній літературі висловлюється цілком аргументована думка, що проникнення цих кочівників у причорноморські степи сталося ще у

⁵⁰ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.227–228.

⁵¹ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – Ленинград, 1973. – С.59.

⁵² Див.: Піоро І.С. До питання про ранніх слов'ян в Криму в історичний період // Вісник Київського державного університету: Історія. – Вип.21. – К., 1978. – С.102–109; Гадло А.В. Восточные славяне, Русь и неславянские племена // Советская историография Киевской Руси. – Ленинград, 1978. – С.57, 197.

⁵³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.73.

⁵⁴ Там же. – Стб.51.

⁵⁵ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–133.

⁵⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, 1950. – С.110. Огляд відомостей різних літописів див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К., 1985. – С.99.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.42.

середині IX ст.⁵⁸ Зіткнення угрів і печенігів призвело до завоювання першими території Паннонії наприкінці IX ст. Поява у Причорномор'ї печенігів негативно позначилася на долі уличів і тиверців, племенні княжіння яких поступово зникли з політичного обр'ю. Значна частина їх відійшла на північний захід, де оселилася поряд із хорватами, а інша – за Дунай. За даними Константина Багрянородного, у Придністров'ї кочовики розорили цілий регіон, де всуціль «спустошено фортеці». Сановний автор уважав, що там колись мешкали ромеї (візантійці). У буквальному сенсі цю інформацію джерела сприймає І.О.Князький⁵⁹. Але, як здається, є підстави вважати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям. Серед згаданих візантійським імператором печенізьких правобережних «фем» (тут – зон контролю степовиків) одна – Гіазихопон – локалізувалася біля Болгарії, а це свідчить, що кочівники контролювали Нижнє Подунав'я та Нижнє Придністров'я⁶⁰. Проте певна слов'янська присутність у цьому регіоні продовжуватиме зберігатися й у подальші часи, зокрема впродовж XII–XIII ст.

Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні став вихід в останній чверті X ст. на політичну арену Східної Європи Тмутараканського князівства. Його центр – однойменне місто – локалізується в межах станиці Тамань Темрюцького р-ну Краснодарського краю Російської Федерації. Тмутараканська тема викликає чимало запитань⁶¹. Так, не до кінця з'ясовано час виникнення князівства. Більшість дослідників пов'язує його з походом Святослава Ігоровича на Крим, а О.В.Гадло висловив припущення, що це сталося лише в період князювання Володимира⁶². Л.В.Войтович вважає, що започаткування Тмутараканського князівства слід віднести до рубежу X–XI ст.⁶³ Проте, визначаючи це, доречно погодитися з думкою А.М.Сахарова та А.Л.Якобсона, які писали про поширення впливу Русі на територію Таманського півострова ще за часів князювання Ігора⁶⁴.

На користь останнього твердження говорить те, що початок проникнення русів у східну частину Криму відноситься ще до початку IX ст., а саме – походу князя Бравлина на Сурож та Корчев. Про можливий напрям активних дій Русі часів Володимира Святославича свідчить і такий сюжет. Під 985 р. у літопису вміщене повідомлення: **«Іде Володимер на Болгары с Добрыною с воям своим в лодях, а Торьки верегом приведе на коних и поведе с воєм своим в лодях и поведе Болгары»**⁶⁵.

⁵⁸ Краткая история Венгрии. – Москва, 1991. – С.14.

⁵⁹ Князький И.О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.). – Коломна, 1997. – С.89.

⁶⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С.157.

⁶¹ Чхаидзе В.Н. Тмутаракань (80-е гг. X в. – 90-е гг. XI в.): Очерки историографии // Материалы и исследования по истории Северного Кавказа. – Вып.6. – Армавир, 2006. – С.139–174.

⁶² Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – №11. – С.177–182; Гадло А.В. Восточный поход Святослава: К вопросу о начале Тмутараканского княжества // Проблемы истории феодальной России. – Ленинград, 1971. – С.60–68.

⁶³ Войтович Л.В. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. – Вып.6. – К.; Х., 2007. – С.65–77.

⁶⁴ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.225; Якобсон А.Л. Крым в средние века. – С.59.

⁶⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.84.

У літературі після праці Б.Д.Грекова склалося уявлення, що київський князь Володимир Святославич воював не проти дунайських, а проти волзьких болгар⁶⁶. Зокрема, таку думку поділяють М.І.Артамонов, В.П.Пашуто, С.О.Плетньова⁶⁷. А.П.Новосельцев висловив припущення, що Володимир здійснив похід проти болгар Північного Причорномор'я, а С.О.Ромашов уточнює питання про місце мешкання болгар, вважаючи, що районом їх розселення було Східне Приазов'я⁶⁸. На користь такого погляду додатково свідчить те, що в той час торки вже контролювали Нижній Дон поряд із територією приазовських болгар⁶⁹, а також те, що напередодні походу на болгар Володимир розбив радимичів, які мешкали у Середньому Придонні⁷⁰.

Викликає суперечки й питання про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. Некоректними видається твердження про Тмутаракань, що це якась глушина⁷¹, або віддалений, напівзабутий уділ⁷². О.М.Рапов розглядає її як місце, куди прибували князі, котрі втратили більш престижні володіння у центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили, наймали хозарів, печенігів, половців із метою захоплення якогось іншого князівства⁷³. Однак навіть визнаючи неprestижність тмутараканського столу серед князів, уявляти Тмутаракань якоюсь руською глухоманню неправильно⁷⁴. Про стратегічне значення Східного Криму й Таманського півострова свідчило запекле протистояння за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією у VII–VIII ст., походи сюди не тільки руських дружин у IX–X ст., а й полків Ярослава та Мстислава Володимировича в першій половині XI ст.

Необхідно зазначити, що після розгрому хозарів київським князем Святославом цей народ не зник відразу з політичної арени, а продовжував відігравати певну роль у політичному житті півдня Східної Європи. Частина їх оселилася серед північнокавказьких аланів⁷⁵. До Русі відійшли колишні володіння Хозарії – Саркел та західний район Північного Кавказу. Саркел, який відтепер почали називати Білою Вежею (буквальний переклад попередньої тюркської назви), тривалий час входив до уділу чернігівських Рюриковичів.

⁶⁶ Греков В.Д. Волжские болгары в IX–X вв. // Исторические записки. – Т.14. – Ленинград, 1945. – С.13.

⁶⁷ Артамонов М.И. История хазар. – С.434; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.97; Плетнёва С.А. Половцы. – Москва, 1990. – С.23 та ін.

⁶⁸ Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С.227; Ромашов С.А. Где находилась Чёрная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. – Москва, 1993. – С.66–68.

⁶⁹ Головкин О.Б. Торки в истории причорноморских степей (IX–XII ст.) // Etymon: До 80-річчя академіка О.Прицака. – К., 2001. – С.112–122 (=Східний світ. – 1999. – №1/2).

⁷⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.83–84.

⁷¹ Котляр Н.Ф. Мстислав Тмутараканский и Ярослав Мудрый // Древнейшие государства Восточной Европы: 1999. – Москва, 2000. – С.132.

⁷² Гадло А.В. Поединок Мстислава с Редедеем, его политический фон и исторические последствия // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. – Краснодар, 1988. – С.99.

⁷³ Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1987. – С.207.

⁷⁴ Артамонов М.И. История хазар. – С.440.

⁷⁵ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С.194.

Згідно з повідомленнями літописів, у Чернігівсько-Тмутараканському князівстві на початку XI ст. правив син Володимира Святославича – Мстислав. У 1016 р., за свідченням візантійського історика Іоанна Скилиці, відбувся спільний похід візантійців і русів проти якоїсь «країни Хозарії»⁷⁶. Можна погодитися з думкою авторів, які вважають, що йшлося про адміністративну область, котра виникла на Таманському півострові внаслідок походів Святослава й розпаду Хозарського каганату⁷⁷.

Ураховуючи зацікавленість Мстислава Володимировича в посиленні впливу східних слов'ян у причорноморському й північнокавказькому регіонах, більш пізню появу хозарів у війську руського володаря можна зробити вірогідне припущення про участь у згаданій війні з хозарами саме чернігівсько-тмутараканського князя. Через шість років після цього конфлікту, за «Повістю временних літ», спалахнула війна між Мстиславом і касоським (адигейським) правителем Редедєю, в якій Чернігівсько-Тмутараканське князівство взяло гору над сильним суперником і поширило свій вплив на значну частину Північного Кавказу⁷⁸. Пізніше, у 1030-х рр., слов'яни у союзі з аланами вели велику війну в Дагестані та Східному Закавказзі⁷⁹. Якщо зважати на те, що у другій половині 1020 – на початку 1030-х рр. уся лівобережна Русь належала Мстиславові Володимировичу, можна говорити не тільки про створення потужного руського державного утворення на чолі зі згаданим князем, а й про те, що значна частина колишніх хозарських володінь перейшла під контроль Чернігівсько-Тмутараканського державно-політичного формування.

Літописи повідомляють про те, що в 1023 р. Мстислав Володимирович разом із хозарами та касогами воював проти брата – київського князя Ярослава. Отже, у складі населення Тмутараканського князівства хозари займали одне з провідних місць. Тож не випадково, що вони прагнули відновити свій колишній статус, як про це свідчать події другої половини XI ст. Слід підкреслити, що джерела не дають підстав уважати, нібито в XI ст. продовжувалося якесь державно-політичне життя хозарів. Відтак ми не підтримуємо думку А.П.Новосельцева про те, що значно ослаблена Хозарія проіснувала до 1050–1060-х рр.⁸⁰

У другій половині XI ст. Тмутараканське князівство, яке тримало під своїм контролем західну частину Північного Кавказу, стало об'єктом конфліктів між так званими князями-ізгоями, тобто позбавленими влади в головних землях Русі. У той час вони прагнули повернути собі батьківські держання, а коли це не вдавалося, намагалися принаймні поширити свій вплив на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, у 1064 р., за повідомленням літописця, **«бежа Ростислава Тмѣтороканю, сын Володимерь, внук Ярославль, и с ним бежа**

⁷⁶ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum // Corpus fontium historiae Byzantinae / Ed. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell. – Vol. V. – Berolini, 1973. – P. 354; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С. 384.

⁷⁷ *Могарычев Ю.* О «Крымской Хазарии» в XI–XII вв.? // *Княжа доба.* – Вип. 7. – Л., 2013. – С. 54.

⁷⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 146–147.

⁷⁹ *Артамонов М.И.* История хазар. – С. 439; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 104–105.

⁸⁰ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 230–231.

Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородского. И, пришед, выгна Глеба из Тмутарокана, а сам седе в него место»⁸¹. Тут ідеться про Ростислава – сина новгородського князя-намісника Володимира (помер 1052 р.), онука київського князя Ярослава Володимировича. Наступного 1065 р. чернігівський князь Святослав відновив владу в Тмутаракані сина – Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. На нашу думку, до прибуття на південь останній перебував у Новгороді, про що говорить і наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порей та Вишату, а перед тим, можливо, мав якесь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Володимировича Тмутараканське князівство досягло апогею свого розвитку, контролюючи всю західну частину Північного Кавказу. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала причиною смерті князя, змову проти якого реалізували візантійці. Імперія у цей час докладала зусиль задля підкорення Східного Криму й Тамані, особливо через таманську нафту, незамінну при виготовленні «грецького вогню».

Наприкінці 1070-х рр. на київському столі утвердився Всеволод Ярославич (час правління в Києві 1076–1077, 1078–1093 рр.), який прагнув зміцнити свою владу загалом у Русі. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях у цей час відбувалося підсилення інших представників династії Рюриковичів. Спостерігалися процеси зміцнення їхніх позицій, а одночасно структуризація політичних формувань у регіонах. Молоді князі висували свої претензії на отримання володінь. Зокрема, у 1081 р., за повідомленням літопису, «**бежа Игоревич Давыд с Володаремь Ростиславичемь месяца мая 18 день. И придоста Тмутароканю, и яста Ративора**»⁸², и сѣдоста Тмутарокани». Давид Игоревич – це син колишнього волинського князя-намісника Ігоря Ярославича, а Володар – другий син згаданого вище Ростислава Володимировича. Але вже 1083 р. обох князів вибив із Тмутаракані Олег Святославич⁸³. Зазначимо, що пізніше Давид і Володар стануть суперниками, оскільки зійдуться в боротьбі за володіння на південно-західних землях Русі⁸⁴.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмутаракані приділяли візантійці. Уже в 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а 1083 р. змусили іншого місцевого володаря – Олега Святославича – підписати угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала б перейти під владу імперії⁸⁵. На думку М.Ф.Котляра, Тмутараканське князівство не дісталось візантійцям, а було захоплене половцями⁸⁶. У XII ст. Східний Крим і Таманський півострів уже належали Візантії⁸⁷.

⁸¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.152.

⁸² Тобто, воеводу князя Всеволода.

⁸³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.204.

⁸⁴ Головки О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С.133–139.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.292; История Византии. – Т.2 – Москва, 1967. – С.352.

⁸⁶ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.44–45.

⁸⁷ Про належність Східного Криму й Таманського півострова Візантійській імперії у XII ст. див.: Литаврин Г.Г. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.237–242; Его же. Русь и Византия в XII в. // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.36–52. Із другої половини XIII ст. на цю територію поширюють

На початку XII ст. Русь втратила контроль над Білою Вежею. Цей слов'янський анклав, котрий відігравав важливу роль як торговельна факторія, а також фортеця на переправі через Дон, проіснував до 1117 р. Тоді його населення під тиском половців було змушене перебратися до Переяславського та Чернігівського князівств⁸⁸. У 1934–1936 рр. М.І.Артамонов ідентифікував Саркел із Лівим Цимлянським городищем. Упродовж 1949–1951 рр. відомий археолог керував масштабними розкопками цього місця. У 1952 р. територія городища опинилася на дні Цимлянського водосховища⁸⁹.

Поява у середині XI ст. у причорноморських степах половців на багато десятиліть ускладнила ситуацію в південноруському регіоні. Про залежність від стабільності в лісостеповій і степовій зонах, нормальне функціонування торговельних шляхів свідчать події 1068 р., коли через загострення взаємин у князівській родині торгово-ремісниче населення Києва заявило князям Святославі та Всеволодові про своє бажання в разі продовження протистояння перебратися на постійне проживання до Візантії («а пондета в град отца свого, аще ли не хочета, то нам неволя зажгоша град свои ступим в Гречьску землю»)⁹⁰. У 1170 р., коли відбулася ескалація відносин із половцями, київський Мстислав Ізяславич закликав інших князів до спільної виправи проти степовиків, які захопили торговельний шлях до Візантії («у нас и Гречьскии путь изъютимають»)⁹¹. П.П.Толочко підкреслює, що київський політичний центр навіть у той складний для Русі час постійно контролював усе русло Дніпра, уздовж берегів якого розташовувалися численні поселення русів⁹². На користь такої думки говорять і матеріали археологічних досліджень. Зокрема, А.Т.Сміленко вивчила низку городищ у середній та нижній течії Дніпрі, котрі, на її думку, належали Русі⁹³. За твердженням С.О.Плетньової, у цих населених пунктах мешкала або мішана половецько-бродницька, або суто бродницька (вихідці з Русі) людність⁹⁴. Про велику присутність слов'ян у поселеннях на півдні Подніпров'я пише А.О.Козловський, який відзначає тут також наявність аланської (салтівської), а згодом і половецької складової⁹⁵.

свій вплив генуезці (див.: *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. – С.110–111; *Гавриленко О.А.* Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.) // *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Серія «Право»*. – №919. – Вип.7. – Х., 2010. – С.152–156.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.285.

⁸⁹ *Артамонов А.Н.* Средневековое поселение на Нижнем Дону: По материалам Северо-Кавказской экспедиции // *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. – Вып.31. – Москва, 1935. – С.1–118; *Его же.* История хазар. – С.305–324; *Плетнёва С.А.* Древнерусский город в кочевой степи: опыт историко-стратиграфического исследования. – Симферополь, 2006.

⁹⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.173.

⁹¹ Там же. – Т.2. – Стб.538.

⁹² *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – С.128–131; *Его же.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.107.

⁹³ *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – С.178–192.

⁹⁴ *Див.: Степи Евразии в эпоху средневековья*. – Москва, 1981. – С.221.

⁹⁵ *Козловський А.О.* Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.152–171.

У XII ст. чисельність слов'янського населення у степовій зоні Причорномор'я порівняно з другою половиною XI ст. почала поступово збільшуватися. Ще на початку століття теребовльський князь Василько Ростиславич заявив про своє бажання здійснити похід на південь і визволити з-під влади візантіїців дунайських болгар⁹⁶. Постійна увага галицьких володарів до цього регіону, без сумніву, була пов'язана з мешканням тут, у Дністровсько-Дунайському межиріччі, значної за чисельністю групи східних слов'ян, колишніх уличів та тиверців. Вочевидь, Василько Ростиславич прагнув переселити до свого краю з Подунав'я частину слов'янського (улицько-тиверського) населення. Це мало підсилити економічний і військовий потенціал Теребовльського князівства.

Дещо пізніше, у 1116–1122 рр., із візантіїцями на Дунаї вів війну київський князь Володимир Всеволодович Мономах. Зокрема, під 1116 р. він «**посажа посадники по Дунаю**»⁹⁷. У 1120-х рр. спостерігалася певна активізація половців у Прутсько-Дністровському межиріччі, що призвело до деякого зменшення тут осілого населення⁹⁸. Проте, як свідчить аналіз археологічного матеріалу, упродовж 1130-х рр. відбувалося значне посилення міграції слов'ян на південь уздовж Дністра⁹⁹.

У середині XII ст. активну участь у боротьбі між галицькими князями Володимирком Володаревичем та Іваном Ростиславичем (на боці останнього) брали так звані берладники¹⁰⁰. Берладь, вірогідно, це територія в межиріччі Середнього й Нижнього Дністра, Середнього та Нижнього Пруту, Нижнього Дунаю. Отже, це був чималий терен, що охоплював західну частину Північного Причорномор'я. Важко з'ясувати, яким був ступінь залежності Берладі від Галича у середині XII ст. Свого часу деякі історики вважали, що вона входила до складу Галицького князівства¹⁰¹. Інші дослідники обстоювали думку про існування окремого Берладського князівства¹⁰².

Саме поява тут князя Івана Берладника, інших представників знаті дає підстави вважати, що принаймні землі Нижнього Подунав'я, де локалізувалися згадані у джерелах дунайські міста, були доволі розвинутим політично районом, близьким за функціональним рівнем до удільного князівства. Водночас Берладь не становила собою компактно заселеної території. Вочевидь, вона не охоплювала весь Карпато-Дунайський регіон, де мешкали східні слов'яни, а також, як вважає О.Б.Бубенок, іраномовні алани¹⁰³. Її заселення мало

⁹⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.266.

⁹⁷ Там же. – Т.2. – Стб.284; *Пауто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.187; *Горский А.А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // Исторические записки. – Т.115. – Москва, 1987. – С.323–325.

⁹⁸ *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.). – С.91; *Его же.* Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С.58–59.

⁹⁹ *Моця О.П.* Середнє Подністрів'я в давньоруський час // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.244–248.

¹⁰⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.316–317.

¹⁰¹ *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.141–142.

¹⁰² *Тихомиров М.Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времён до половины XVII в. // Славянский сборник. – Москва, 1947. – С.154; *Его же.* Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.209; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. – Кишинёв, 1966. – С.49–52; *Пауто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.194 та ін.

¹⁰³ *Бубенок О.Б.* Від Атtili до Чингіз-хана... – С.383–388.

дисперсний, ареальний характер. У цілому за своїм політичним розвитком прикарпатсько-дунайські землі порівняно з головними («класичними») територіями Русі були своєрідною слов'янською «вольницею», куди перебиралося населення з півночі, і де не існувало в достатній мірі розвинутої політичної організації. Із часом у цих районах відбувалася соціальна стратифікація, виникали органи політичного управління, тобто йшов процес становлення класово-станової системи. Утім, Берладь усе-таки не представляла собою руського князівством у загальноприйнятому розумінні.

Є підстави вважати, що ареал берладників не був у повній мірі державною територією Галичини, хоча у XII ст. спостерігалися (нехай і не дуже активні) спроби підкорення («окняжіння») краю з боку галицької князівської адміністрації. Активна участь берладників у згаданому вище конфлікті Володимирка Володаревича та Івана Ростиславича свідчила значною мірою про причетність берладників до політичного життя Галицької землі. Виступ галичан проти свого нового князя Володимирка став проявом того, що процес об'єднання земель Прикарпаття в єдине князівство, який відбувся на початку 1140-х рр., не пройшов безболісно, а в галицькому середовищі існували різні політичні табори¹⁰⁴.

Узагалі схоже, що дунайські міста берладників періодично належали, принаймні у середині XII ст., Візантії та руським князям. Відомо, що в 1162 р. імператор Мануїл Комнін дав синам суздальського й київського князя Юрія Довгорукого Васильку та його братам чотири міста по Дунаю («**И дастъ цесарь Василкови в Дунан 4 городы**»)¹⁰⁵. За три роки до Галича прибув двоюрідний брат Мануїла Комніна – Андронік, якому вже місцевий князь Ярослав Володимирович надав для підтримки якісь міста¹⁰⁶. Є всі підстави думати, що це також були подунайські (в районі Добруджі) володіння берладників.

Аналіз джерел свідчить, що у часи найбільшої могутності Галицького князівства за правління Володимирка Володаревича й особливо Ярослава Володимировича Осмомисла основна частини Берладі потрапила у залежність від галицького політичного центру. Згадаємо, що автор «Слова о полку Ігоревім» писав про князя Ярослава: «Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными плъки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облакы, суды рядя до Дуная»¹⁰⁷. Остання фраза («суды рядя до Дуная») свідчить про дії галицького князя, спрямовані на поширення свого впливу до низин Дунаю й, безумовно, Чорного моря. Пізніше, наприкінці XII – на початку XIII ст., південна частина Берладі стала незалежною від Галича, а північна перетворилася на автономне формування у складі Галицького князівства – Пониззя.

¹⁰⁴ Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.71–74; Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. – Санкт-Петербург, 2001. – С.211–240.

¹⁰⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.519.

¹⁰⁶ Там же. – Стб.521.

¹⁰⁷ Слово о полку Игореве. – Москва, 1950. – С.22; Головко О.Б. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Мат. Міжнар. наук. конф., Галич, 10–11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – С.19–25.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. населення низин Пруту та Дунаю відігравало значну роль у житті Болгарії. На початку XI ст. ця південнослов'янська країна була захоплена візантіянами, однак болгарський народ не скорився завойовникам і протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. 1186 р. у вирішальних битвах із візантійськими військами активну участь як союзники болгар, крім половецьких загонів, брали, про що пише візантійський історик Нікіта Хоніат, якісь «тавроскіфи». Ф.І.Успенський аргументовано вважає, що під останніми автор розумів русів¹⁰⁸. Є підстави припускати, що цим фактом участь русів (скоріше всього з Берладі) в болгаро-візантійській війні повністю не вичерпувалася, проте інформація інших візантійських джерел не дає достатньо чіткої картини для етнічної характеристики союзників болгар в інших епізодах протистояння їх з імперією.

І в наступні часи східнослов'янське населення Подунав'я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна – Іван-Асень, звідси він на чолі руського та половецького війська вирушив до своєї країни, зайняв столицю, ставши царем¹⁰⁹. Деякі дослідники вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві¹¹⁰, однак у давньоруських джерелах ніяких даних про це немає. До того ж у той час в Галичині відбувалася запекла внутрішньополітична боротьба, і про надання місцевими володарями допомоги болгарському царевичеві не могло бути й мови. Тому, на наш погляд, більш вірогідно, що Іван-Асень отримав підтримку від слов'ян із тієї ж Берладі.

Подунайсько-причорноморське слов'янське населення згадується у джерелах і під іншими назвами. Так, 1190 р. чорні клобуки, звертаючись до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати військові дії проти половців, порівнювали своє становище з життям слов'ян на Дунаї: **«Се Половци сєє зими воюють ны часто, а не ведаємь, Подұйци ли єсм что ли»**¹¹¹. Натяк чорних клобуків стосувався суверенного становища «подунайців», яких не підтримували й не контролювали князі з Русі¹¹². Ще одна назва подунайсько-подністровського населення з літописної згадки про битву на Калці – **«выгонцы Галичкыя»** – слугує доказом не тільки незалежного від князів існування, а й указує, що значна частина цієї людності перебралася сюди з Галицької землі.

Розповідь джерел про участь «вигонців» у війні Русі й половців із монголами дає додаткову інформацію про значення в їх житті судноплавства. У Галицько-Волинському літопису згадано, що після рішення десь на початку 1223 р. з'їзду південноруських князів у Києві про надання допомоги половцям у боротьбі з монголами по Дністру вирушили «вигонці галицькі», чия флотилія спустилася у Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє,

¹⁰⁸ Успенский Ф.И. Образование Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С.33–38.

¹⁰⁹ Георгий Акрополит. История / Пер. П.И.Жаворонкова. – Санкт-Петербург, 2005. – С.63.

¹¹⁰ Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. – 1966. – №9. – С.19–20; Павлов П. Древнеруските бродници в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С.119.

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.342.

¹¹² Мавродин В.В. Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С.101.

що «вигонці» мали близько 1000 човнів¹¹³. В.В.Мавродін припускав, що на них могло бути 35–40 тис. осіб¹¹⁴. Хоча джерело, без сумніву, істотно перебільшило реальну чисельність цього війська, указана цифра свідчить не тільки про великі мілітарні можливості слов'янської «вольниці» на Дніпрі та Дністрі, а є доказом значної кількості осілого населення Північного Причорномор'я¹¹⁵.

Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на Калці, проте допоміжну інформацію надає арабський хроніст ібн-аль-Асір, котрий зазначав, що після всього якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море¹¹⁶. Безумовно, основну частину цих людей становили саме «вигонці галицькі», які поверталися додому традиційним шляхом. Згадка східного джерела, без сумніву, свідчить про велику роль у подіях 1223 р. судноплавців із Дністровсько-Дунайського межиріччя.

В удільну добу відбулася зміна ролі торговельних шляхів, які єднали Русь із Північним Причорномор'ям. Так, Донський, котрий відігравав велику роль у другій половині X–XI ст., відтепер фактично перестав функціонувати, проте більшого значення набув шлях по Дністру. У поєднанні з західнобузькою мережею він фактично представляв із себе трансконтинентальну економічну артерію від Чорного до Балтійського морів, яка, за образним висловом дослідників, фактично стала другим шляхом «із варяг у греки»¹¹⁷.

Є підстави для висновку, що південна політика чернігівських князів XII ст. не тільки була спрямована на боротьбу з наскоками половців, а й передбачала в перспективі плани відновлення позицій у Донецько-Донському басейні, Східному Причорномор'ї, Приазов'ї. Донський шлях для чернігівських князів був альтернативним Дніпровському, яким вони також користувалися. Проте якщо лідером у торгівлі на Дніпрі був Київ, котрий із кінця XI ст. став суперником Чернігова, то Донський шлях міг бути повністю чернігівським. Обидва його напрямки – по Сіверському Дінцю й Дону – розпочиналися поблизу території Чернігівського князівства. Щоправда, ці шляхи напряду не були пов'язані з самим Черніговом, але виводили на політичну й економічну арену інші чернігівські міста, перш за все Путивль і Курськ, розташовані біля витоків Сіверського Дінця.

Своєрідна туга правлячої верхівки Русі за втраченими позиціями в басейнах Дону та Сіверського Дінця чітко спостерігається в тексті «Слова о полку Ігоревім», де не тільки постійно згадується Дон, Чорне море, але й декларується прагнення русичів відновити присутність на Чорному морі.

¹¹³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.742.

¹¹⁴ Мавродин В.В. Очерки по истории феодальной Руси. – С.101.

¹¹⁵ Про чисельність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї див.: Головко О.Б. Слов'янське населення причорноморських степів XII – першій половини XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.1. – К., 1993. – С.40–46. Є підстави думати, що названі нами 1993 р. показники (0,5–1,0 млн осіб) дещо перебільшені.

¹¹⁶ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Изд. В.Г.Тизенгаузен. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1884. – С.27.

¹¹⁷ Петегрич В.М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв. (По археологическим данным) // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С.157; Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Л., 2001. – С.221–228.

Зокрема, розповідаючи про початок виправи новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, автор твору підкреслював: «И ркоша бояре князю: “Уже, княже, туга умь полонила; се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомъ Дону”»¹¹⁸.

Відновити присутність у східній частині Причорномор'я та в Приазов'ї Русі не вдалося, а у середині XIII ст. ситуація в лісостеповій та степовій зонах Причорномор'я взагалі різко погіршилася. Вторгнення до Східної Європи монголів призвело до розорення як зазначеної території, так і руських земель. Відомо, що у 1240-х рр. Переяславське князівство безпосередньо управлялося монгольським намісником¹¹⁹. Аналогічну систему залежності можна простежити й щодо населення верхньої і середньої течії Південного Бугу (так звана Болохівщина), верхівка якої потрапила «під патронат» монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, постачала хліб ординцям¹²⁰. Під владою монголів тоді опинилися Берладь¹²¹, степова та лісостепова зони Причорномор'я, які раніше контролювалися половцями. У Нижньому Подніпров'ї різко скоротилася кількість слов'янських поселень¹²². Із середини XIII ст. в історії взаємодії руського населення з Північним Причорномор'ям і Приазов'ям почалася нова доба.

¹¹⁸ Слово о полку Игореве. – С.19.

¹¹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.806; Карпини Джаиванни дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в восточные страны. – Москва, 1957. – С.68.

¹²⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.787.

¹²¹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С.33–34; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.91.

¹²² Козловский А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.104–126.

This article is dedicated to the questions on the value for political and economic development of connections of Rus' with the North Black Sea region and Azov Sea one. It is shown a role of Dnister, Dnipro and Don trade-routes and also an influence on their functioning by the nomadic factor.

Keywords: Rus', North Black Sea region, Azov Sea region, foreign police, trade-routes.

